

DÉL-DUNÁNTÚL AGRÁRGAZDASÁGÁNAK HELYZETKÉPE, LEHETŐSÉGEI³⁴

Weber Erika¹

¹PhD hallgató, Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, Regionális Politika és Gazdaságtan
Doktori Iskola, Pécs

SUMMARY

Basis of my research is the Southern Transdanubian Region. The statistical analysis showed that output, commensurable to the region's territory, can be performed only by the agricultural production. The Southern Transdanubia is the most important producer of corn and cereals, as well as in growth of sugar beet and soya in the country, and it has prominent role in growth of sunflower and rape, as well as in producing qualitative red wine. The significance of the agricultural sector is shown by the fact that despite the decrease of the food sector's importance, the food industry is the largest sector beside the energetics industry in the region. However, the competitiveness of the sector is not adequate, increase of which is essential from the aspect of the industry. One of the instruments is integration of the small growers.

Kulcsszavak: Dél-Dunántúli régió, agrárgazdaság, versenyképesség, hatékonyság, integráció

1. BEVEZETÉS

TÁMOP kutatásunk a Dél-Dunántúl gazdasági erőforrásainak feltárására irányul, amelynek lényeges területét képezi az agrárgazdaság helyzete, versenyképessége. A régió gazdasági helyzetét jól tükrözi, hogy gazdasági teljesítménye alapján az Európai Unió utolsó 20 legkisebb teljesítményt nyújtó régiói között szerepel. A területével arányos teljesítményt csak az agrártermelés tud felmutatni. A kutatás első részeként egy helyzetfelmérést készítettünk, mely során a régió agrárpotenciálját is külön felmértük. Az agrárgazdaság jelentőségét az is mutatja, hogy több élelmiszeripari ágazat leépülése ellenére az élelmiszeripar az energetikai ipar mellett a régió legjelentősebb iparága. Az ágazat versenyképessége azonban nem megfelelő, ennek növelése létkérdés az ágazat szempontjából. A kutatás eredményeiből is kitűnik, hogy az agrárpotenciál gyengén kihasznált, ami a gazdaságszerkezetnek és a hiányos gazdaságpolitikai fejlesztéseknek köszönhető. A továbbiakban a meglévő erőforrások hatékonyságának növelését segítő eszközök, folyamatok feltárása a célunk. A hatékonysághoz, versenyképesség növeléshez vezető egyik fontos eszköz lehet például a kistermelők integrálása.

2. A DÉL-DUNÁNTÚLI RÉGIÓ GAZDASÁGSZERKEZETE

Magyarországon a rendszerváltás után meghatározó folyamat volt a nagygazdaságok felaprózódása, ami az elmúlt évtizedben is folytatódott mind országosan, mind a Dél-Dunántúlon. Ezzel egyidejűleg azonban az egyéni gazdaságok száma is nagymértékben csökkent, így a gazdaságok száma összességében jelentősen lecsökkent, de nemzetközi összehasonlításban még mindig rendkívül nagy. A gazdaságok számának változása a Dél-Dunántúli régióban is követte az országos tendenciákat. Az országos változásokhoz viszonyítva a társas vállalkozások száma kisebb mértékben növekedett, míg az egyéni gazdaságok csökkenése jelentősebb volt annál. Egy-máshoz viszonyítva a társas vállalkozások

³⁴ A tanulmány a TÁMOP-4.2.1. B-10/2/KONV-2010-0002, A Dél-Dunántúli régió egyetemi versenyképességének fejlesztése projekt, Dél-Dunántúl gazdasági erőforrásainak feltárása és fejlesztési lehetőségek meghatározása c. alprojekt keretében készült. Kutatás vezetője: dr. Buday-Sántha Attila

növekedése kisebb mértékű volt, mint az egyéni gazdaságok csökkenése, így nem volt képes ellensúlyozni azt, aminek következtében az összes vállalkozás száma is nagyobb mértékben csökkent, mint országos szinten a vállalkozások száma. (1. táblázat) Az egy évtized alatti csökkenés arra utal, hogy egy erőteljes koncentrációs folyamat indult be az agrártermelésben. (Buday-Sántha A. 2011)

3. táblázat: Regisztrált vállalkozások száma a mező- és erdőgazdaságban

Megnevezés	Társas vállalkozás			Egyéni vállalkozás			Összesen		
	2000	2010	2010 2000 %-ában	2000	2010	2010 2000 %-ában	2000	2010	2010 2000 %-ában
Magyarország	8382	13444	160%	958534	405897	42%	966916	420179	43%
Dél-Dunántúl	1417	1999	141%	122824	41534	34%	124241	43533	35%
Baranya megye	470	758	161%	37714	12372	33%	38184	13130	34%
Somogy megye	623	794	127%	52389	17586	34%	53012	18380	35%
Tolna megye	324	447	138%	32721	11576	35%	33045	12023	36%

Forrás: Általános mezőgazdasági összeírás adatai és KSH Évkönyvek (2000, 2010) alapján saját szerkesztés, 2011

A rendszerváltás után a mezőgazdaság válsága a földterületet is érintette. Az épített környezet számára, fejlesztésekre, útpépítésekre a föld minőségétől, agrárértékétől függetlenül szinte korlátlanul vontak ki földterületeket a termelésből. A művelési ágak közül leglátványosabban a szőlő- és gyepterületek nagyságát érintette a terület csökkenés. A fokozatos állatlállomány csökkenés és az ennek köszönhető takarmányszükséglet mérséklődése is nagy hatással volt a termőterületek változására. A művelési ágak közül csupán az erdő és halastavak területénél érzékelhető növekedés. (2. táblázat) A szántóterületek csökkenése, főként az Európai Unió támogatásainak és a gyepterületek egy részének szántóföldi művelésbe vonása következtében kisebb ütemű volt a termőterület csökkenéséhez viszonyítva. A kivont területek egy része azonban így is a legjobb termőképességű területekről történt. (Buday-Sántha A. 2011)

4. táblázat: Művelési ágak szerkezete (%)

	Szántó	Kert	Gyümölcsös	Szőlő	Gyep	Mg-i terület	Erdő	Nádas	Halastó	Termőterület	Művelés alól kivont	Összesen
Magyarország												
1990	50,7	3,7	1,0	1,5	12,7	69,6	18,2	0,4	0,3	88,5	11,5	100,0
2010	48,4	1,0	1,0	0,9	8,2	59,5	20,6	0,7	0,4	81,2	18,8	100,0
Dél-Dunántúl												
1990	50,8	4,1	0,5	1,3	9,3	66	22,7			88,5	11,5	100,0
2010	51,7	0,7	0,4	1,0	5,2	59	26,2	0,6	0,4	86,2	13,8	100,0

Forrás: KSH évkönyvek adatai alapján saját szerkesztés, 2011

2.1. A DÉL-DUNÁNTÚL TERÜLETÉNEK HASZNOSÍTÁSA

A régió vetésszerkezetét alapvetően a gabonafélék és olajos magvak túlsúlya jellemzi, a térség tehát az ország kiemelt gabonatermesztési régiója. Ez elsősorban a kukorica- és búzatermesztésnek köszönhető. Gabonatermesztésben a régió meghatározó szerepe az

országos átlagot meghaladó termésátlagoknak is köszönhető. Szerepe az olajosmag-termesztésben is rendkívül fontos, különösen a repcetermesztés aránya a meghatározó, de a napraforgó is átlagon felüli termésátlaggal termelhető. A régió agrárgazdasági jelentőségét az is bizonyítja, hogy a kedvező termelési adottságok miatt a térségben szinte minden növény eredményesen termelhető. A régió zöldség termelése azonban a többi termesztett növényhez képest az ország termelésében nem meghatározó, a termőterület és a hozam csökkenése folyamatos. Gyümölcsstermelésben is az országos értékhez hasonlóan a régió termőterülete is folyamatosan csökken és a szőlő- és bortelemelés is csökkenő tendenciát mutat, bár ez a folyamat a Villányi borvidéket nem érintette. (Buday-Sántha A. 2011)

A vizsgált időszakban a növénytermesztéshez hasonló jelentős változások következtek be az állattenyésztésben is. A régióban főként szarvasmarha, sertés, juh, baromfityenyésztéssel foglalkoznak.

Magyarország szarvasmarha-állománya a rendszerváltás óta folyamatosan csökken, azonban az állomány változása az ország egyes régióiban eltérő módon ment végbe. A Dél-Dunántúli régió szarvasmarha állományának csökkenése meghaladta az országos átlagot. Hasonló tendenciák jellemzik a tehénállomány alakulását is. 1990 után az ország sertéslétszáma is radikálisan lecsökkent. A kocalétszám csökkenése a vizsgált időszakban még nagyobb mértékű volt. A juhállomány esetében eltérő tendencia figyelhető meg. A rendszerváltás után az állomány jelentősen csökkent, azonban 2005-re növekedés figyelhető meg, ami azonban nem volt tartható, és 2010-re ismét lecsökkent a juhállomány mind a Dél-Dunántúlon, mind az országban, ez szintén az Európai Unió támogatási rendszernek és kvótáknak köszönhető. A baromfifélék esetében is csökkenés figyelhető meg az állomány tekintetében, azonban a többi állatfajhoz képest a baromfiak esetében volt a legkisebb mértékű a változás. 2010-re a rendszerváltás kori állomány 76,5 %-át (3. táblázat) tudta tartani a régió. Összefoglalóan a rendszerváltást követően a Dél-Dunántúli régió gazdasági állatállománya 2010-ig az országos átlagot is meghaladó mértékben csökkent. (Buday-Sántha A. 2011)

5. táblázat: Állatállomány alakulása (ezer darab)

Megnevezés		1991	2000	2005	2010	2010 a 1991 %- ában	2010 a 2000 %- ában
szarvasmarha állomány	Magyarország	1420	805	708	682	48	84,7
	Dél-Dunántúl	201	105	87	71	35,3	67,6
tehénlétszám	Magyarország	559	380	334	309	55,3	81,3
	Dél-Dunántúl	76	48	41	33	43,4	69,8
sertés állomány	Magyarország	5993	4834	3853	3169	52,9	65,6
	Dél-Dunántúl	936	837	718	536	57,3	64
kocalétszám	Magyarország	482	348	277	219	45,4	62,9
	Dél-Dunántúl	80	61	48	36	45	59
juhállomány	Magyarország	1808	1129	1405	1181	65,3	104,6
	Dél-Dunántúl	144	93	124	94	65,3	101
baromfi állomány	Magyarország	35557	30716	31902	31848	89,6	103,7
	Dél-Dunántúl	4291	4149	3770	3174	74	76,5

A növénytermesztés és állattenyésztés mellett az erdőgazdálkodás is fontos ágazat a régió szempontjából. A vizsgált időszakban az erdőgazdálkodásba vont területek folyamatos növekedése figyelhető meg. Az erdősítés ütemét az erdősítéshez megszabott állami támogatás alacsony kerete korlátozza. Az erdőgazdálkodásnak nagy szerepe van a régió, döntően Baranya megye esetében az energiaellátásban.

2.2. ÉLELMISZERIPAR

A feldolgozó ipar ágazati mutatói sokkal vegyesebb képet mutatnak a régióról. Az értékesítés elsősorban a hazai piacokon történik, csupán Baranya esetében magas, egyharmad az export aránya, mely főként a dohánynak köszönhető, Somogy megye esetén ez arány 20%, Tolna megyében mindössze alig 6%. Tehát értékében és arányaiban is Baranya megye a legnagyobb exportőr a régióban az élelmiszer, ital és dohánytermékek esetén. (4. táblázat) Baranya megye áll az első helyen a teljes munkaidőben foglalkoztatottak száma tekintetében is. A termelékenységi mutató alapján pedig Somogy megye emelkedik ki.

2010-ben a HVG által kiadott lista alapján a 20 legnagyobb árbevétellel rendelkező Dél-dunántúli vállalkozások közül 12 a feldolgozóiparhoz, illetve az agrárkereskedelemez köthető. Ágazatok szerinti bontásban az élelmiszer, ital és dohánytermékkel kapcsolatos vállalkozások a legjelentősebbek, a 12 vállalkozás közül 6 (British American Tobacco Magyarország Kft., BAT Pécsi Dohánygyár Kft. (már csak telephellyel), Mecsek Fűszért Zrt., Kometa 99 Zrt., Tejinvest Kft., Tolnatej Zrt., Sió Eckes Kft.) ezt az ágazatot érinti.

6. táblázat: Az élelmiszeripar jellemzői Dél-Dunántúlon (2010)

Megnevezés	Baranya	Somogy	Tolna	Dél-Dunántúl
Ipari termelés értéke (millió Ft)	32485	41465	26728	100678
Értékesítés belföldön (millió Ft)	22242	33062	24834	80138
Export értékesítés (millió Ft)	10855	8355	1769	20979
Foglalkoztatás teljes munkaidőben (fő)	3097	2317	1571	6985
Termelékenység (fő/millió Ft)	10,49	17,90	17,01	14,41

Forrás: KSH adatok alapján saját szerkesztés, 2012

3. VERSENYKÉPESSÉGET, HATÉKONYSÁGOT NÖVELŐ LEHETŐSÉGEK

A fenti leírásból is jól látható, hogy a magyar mezőgazdaságra jellemző földtulajdon rendkívüli elaprózottsága a Dél-Dunántúli régió esetében is érzékelhető. A termőterületek folyamatos csökkenése figyelhető meg, ami a termelők, mezőgazdasági vállalkozók lehetőségeit is jelentősen befolyásolja. Az állatállomány csökkenése is jelentős, de legnagyobb hatása véleményem szerint mindenképpen a termőterület csökkenésének van. A kis területeken folyó termelés hatékonysága erőteljesen megkérdőjelezhető, a termelésből származó jövedelem nem elegendő az eszközök fejlesztésére, megvásárlására. A földterületek tulajdonosainak azonban nem minden esetben van lehetősége a földjei eladására, mert más megoldás nem is áll előttük, hogy a megélhetéshez szükséges jövedelmet megszerezzék. A rendszerváltás után a kárptótlási törvények, privatizáció hatására sok esetben nem a hozzáértő szakemberek, szakmunkások tulajdonába kerültek a földterületek, így a gazdálkodók nagy részére jellemző a korszerű termeléshez szükséges szakértelem hiánya. Mindemellert nagy gondot okoz, hogy az egész régiót jelentős tőkehiány jellemzi, nem csak az agrárágazatot.

A külföldi tőke beáramlásának köszönhetően egyre jobban elterjednek a multinacionális kereskedelmi hálózatok, melynek hatására az értékesítési csatornák egyre koncentráltabbak, ami a helyi termelők helyzetét jelentősen megnehezíti. A termelők egyre kiszolgáltatottabbak, emiatt egyre nagyobb hangsúlyt kellene fektetni az együttműködésekre. (Tátrai A. 2003) A termékek értékesítésére szinte nincs lehetőségük, a még meglévő piacokon, vásárokon a bérleti díjak mértéke nem teszi lehetővé a megélhetéshez szükséges jövedelemszerzést. Ezen a különböző együttműködések, integrációk nagyban segíthetnek, mert míg a kis területen megtermelt termékeket önállóan nem tudják értékesíteni, addig több termelő összefogásával már meghatározó mennyiségű termékkel léphet piacra egy ilyen szerveződés.

A termelők döntését az együttműködések, koordinációk esetében a költségeik alapján határozzák meg. A költségek csökkentése mellett az együttműködések, integrációk létrehozásának különböző okai lehetnek:

- o új piacok szerzése és megtartása,
- o a piaci kockázat csökkentése,
- o nagyobb hozzáadott értékű tevékenység végzése,
- o nagyobb hatás elérése a piacra és az árakra vonatkozóan. (Villányi et. al. 2007)

A vertikális integráció egyik leggyakoribb fajtája a szövetkezet, mely a rendszerváltás előtt domináns alkotóelem volt a mezőgazdasági rendszernek hazánkban. A rendszerváltást követően a szövetkezetek átalakulását, felbomlását törvényi előírások szabályozták, amelyek megvalósítása során a kárpótlások, privatizáció káros hatásai jelentkeztek. A mezőgazdasági tulajdon- és birtokszerkezet teljesen átalakult. Ebből kifolyólag olyan méretű egyéni gazdaságok jöttek létre, melyek, mint ahogy már említettem, nem voltak önállóan versenyképesek. Azonban a gazdaságpolitika által támogatott egyéni gazdálkodás egyre nagyobb teret nyert, ezért egyre inkább előtérbe került a termelői kiszolgáltatottság mérséklése. Az ezredfordulót követően Magyarországon a mezőgazdaságban működő termelői szerveződéseknek formájukat, elnevezésüket tekintve egyaránt sokszínű rendszere alakult ki. Ezekre a termelői összefogásokra Magyarországon azonban az volt jellemző, hogy a szövetkezetek célja elsősorban nem magára az együttműködésre irányult, hanem a rendelkezésre álló állami támogatások megszerzésére. Megkezdődtek ugyan a kistermelőkre irányuló szerveződések is, azonban ezek lassan és kis mértékben jelentkeztek, ami abból a szempontból a leghátrányosabb, hogy a kistermelők, vállalkozók esetében fontos, hogy lássanak egy jól működő együttműködést, mely ösztönzően hathat rájuk és ezek elenyésző száma erre nem adott lehetőséget. (Villányi et. al. 2007)

A szövetkezetek, termelői szerveződések alakulásakor az elsődleges cél az elszigetelt termelők/gazdálkodók összefogásának elősegítése a beszerzés, és a piacon való közös értékesítés tekintetében. Ezeket az összefogásokat más szóval horizontális integrációnak nevezi a szakirodalom. Az integráció vertikálisan is kiterjedt, nem csak horizontálisan. Ennek következtében egy-egy ágazat teljes termékpályáját átfogó szövetkezeti rendszer is kialakulhat. Ebben az esetben például vágóhid, sőt végterméket előállító feldolgozó üzem is a szövetkezet tulajdonában lehet. (Villányi et. al. 2007) Ezek létesítésével a termelők helyzetét nagyban javíthatják, azonban jelentős hatása lehet magára az ágazatra is, mind a foglalkoztatás, mind a termelés szempontjából. A Dél-Dunántúli régió esetében is egy előrelépést jelenthet ilyen együttműködési formák megteremtése.

3.1. INTEGRÁCIÓ A GYAKORLATBAN

Kiváló példa a fentiekre egy Tolna megyében, Kisvejkén a korábbi termelőszövetkezet területén megalakult együttműködés, mely szövetkezeti formában valósult meg. Ebben az integrációban a gyümölcsstermesztés mára sok ember jövedelem kiegészítését vagy megélhetését szolgálja. 1995-ben végleg megszűnt a korábban működő szövetkezet, a földek kiosztása is megkezdődött, a tagok jelentős része csak 0,5 – 2 hektáros földet kapott. (Németh

et. al. 2010) Ez a folyamat volt jellemző az ország egészében és a régióban is. Művelési ágaktól függően eltérő, de minden esetben kisméretű földterületekhez jutottak a volt tagok.

Ezek a földterületek nem tűntek gazdaságilag életképesnek, ezért sokan eladták területeiket. Azonban időben felismerték a térségben, hogy a korábbi szövetkezetek felbomlása után a termelés rendszere összeomlott, nem maradt semmi, részben ennek köszönhetően indult el az „amerikai program”, melyből a Helyi Gazdasági és Vállalkozási Kezdeményezés érintette a térséget. Ennek célja, hogy a helyi problémák megoldásáért, a helyi fejlődésért tenni tudó helyi szereplők együttműködését, önszerveződését ösztönözze. 1997-ben hét gazda már közösen próbált boldogulni, az „amerikai program” hatására pedig hivatalosan is megalakult a Kisvejke Térségi Gyümölcsértékesítő Szövetkezet. A folyamatos telepítések hatására a 60 hektár helyett ma már 400 hektáron gazdálkodnak. A Danubia-Frucht Kisvejke Térségi Gyümölcsértékesítő Szövetkezet sikeres szervezetté vált. (Németh et. al. 2010)

Kérdés azonban, hogy ez mennyire adaptálható más térségekben, vagy esetleg más művelési ágak esetében. Egy ilyen szövetkezeti forma bárhol megvalósítható, azonban mindenhol nagy szerepe van a helyi sajátosságoknak. Kisvejkének nagy előnye volt a korábbi szövetkezeten alapuló hagyományok miatt. A sikerhez azonban szükség volt a vezetők és a gazdák modern szemléletére, hozzáállására is. Fontos azt is figyelembe venni, hogy bár megélhetést biztosít a gazdák számára, azonban ha nem rendelkezik olyan múlttal egy térség, mint Kisvejke, ahol adott volt a korábbi gyümölcsös alapként, a telepítés költségesebb, és az értékesítés megszervezése is fontos feladat. Legmegfelelőbbben ott lehet felhasználni ezt a példát, ahol megvan a termelési alap egy ilyen szövetkezet létrehozásához. Le lehet másolni a fejlesztéseket, azonban nem feltétlen hoz majd hasonló eredményt. Mindenhol meg kell találni a helyi sajátosságokban rejlő lehetőségeket. (Németh et. al. 2010)

A Dél-Dunántúli régió esetében egyéb hasonló kezdeményezésekre is van példa. Pécs és térsége esetében szintén a mezőgazdasági kistermelőket célzó integrációra törekednek. A helyi termékekre épülő vendéglátás kialakítására törekednek a „Pécsi Ízek” program keretében például, ami a kistermelőknek lehetőséget nyújt az értékesítés hatékonyságának, sikerességének növelésére. A közétkeztetések esetében egyre nagyobb százalékban a helyi termékek felhasználását írják elő, ami hasonló eredményekhez vezethet majd. Ehhez azonban szintén szükség lenne egy, a kisvejkeihez hasonló tárolási, hűtési és leginkább minőségbiztosítási rendszer kialakítására, mely garantálhatná a részt vevő termelők termékeinek minőségét.

4. ÖSSZEFOGLALÁS/KÖVETKEZTETÉSEK

A Dél-Dunántúli régió az ország (fél)perifériáján fekvő régiója, az Unió egyik legfejletlenebb régiója. A régió célja, az ott élők életkörülményeinek javítását szem előtt tartva előrelépni és a versenyképességét fokozni. Komoly történelmi háttérrel rendelkezik a helyi és regionális agrárgazdaság. A rendszerváltást követően a korábban meglévő termékpályák nagyrészt felbomlottak, valamint a KGST országok élelmiszerpiacai bezárultak a magyar termékek előtt. Ennek következtében az agrártermelés visszaszorult, azonban a területével arányos teljesítményt csak az agrárgazdaság tud felmutatni ma a régióban. Vagyis az agrárgazdasági potenciál a szétaprózott birtokstruktúra ellenére jelentős maradt a térségben.

A '90-es években a mezőgazdasági termelők piaci ereje a területi szétaprózódásnak köszönhetően lecsökkent és a nagy kapacitású forgalmazókkal kerültek szembe. A korábban viszonylag jól működő integrációk megszűntek és az új kistermelői kör számára nehéz helyzet alakult ki. A termelők piaci helyzetének javítására az egyik lehetőség az együttműködés. Az összefogás és együttes piacra lépés csökkentené az aszimmetriát a termelők és a forgalmazók közt.

A Dél-dunántúli régióban elkezdődtek szövetkezetalapítási kezdeményezések. Ezek közül az egyik leghatékonyabban működő a kisvejkei példa, ahol a helyi közösség és termelői társadalom által szerveződött a Danubia-Frucht Kisvejke Térségi Gyümölcsértékesítő Szövetkezet. Egy ehhez hasonló szövetkezésnek két feltétele van. Az első, hogy a térség sajátossági, hagyományai megfelelő háttérrel biztosítsanak a szövetkezésnek. A másik pedig a vállalkozói/termelői társadalom aktív részvétele a kezdetektől fogva. Mindemellett fontos, hogy egy szakmailag hozzáértő vezetővel rendelkezzen egy ilyen együttműködés, és a tagok közti bizalom is elengedhetetlen feltétele a működésnek. A tőkehiány azonban az ilyen kezdeményezéseknek is útjába állhat.

A Dél-Dunántúlon az agrárgazdaság rendkívül fontos lehet az életszínvonal növelésében és összességében a régió előrelendítésében. A piaci és termelési viszonyok megváltozására az együttműködés és integrációs mechanizmusok megfelelő reakciók lehetnek. Minderre nagy szüksége van a régiónak. Az agrárszektor a GDP termelésben, az életszínvonal növelésében csekély arányban van jelen, azonban a régióban az ipari szektor nagy hiányosságai, és csekély jelenléte megköveteli, hogy nagyobb figyelmet fordítsanak az agrárgazdaságra. A térség ezen a téren jó adottságokkal rendelkezik, melyet ki tud használni a nagyvállalatok meglepedése nélkül, és alacsonyabb beruházási szint mellett is. Ugyanezen feltételek mellett például az ipari vagy szolgáltatási szektor nem tud, illetve nehezebben tudna fejlődni a régióban, amit igazol a régióban az elmúlt évtizedek folyamán leépülő ipari szektor is.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Buday-Sántha A. (2011): Dél-Dunántúli régió kutatás, TÁMOP – 4.2.1.B – 10/2/KONV – 2010-0002, Munkaváltozat, PTE KTK Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola, Pécs.
- HVG (2011): Trend: TOP 500, HVG 2011/40, Budapest.
- Központi Statisztikai Hivatal (2000): Általános mezőgazdasági összeírás adatai, Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Központi Statisztikai Hivatal (2010): Általános mezőgazdasági összeírás adatai, Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Központi Statisztikai Hivatal (1991): Területi Statisztikai Évkönyv, Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Központi Statisztikai Hivatal (2000): Területi Statisztikai Évkönyv, Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Központi Statisztikai Hivatal (2005): Területi Statisztikai Évkönyv, Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Központi Statisztikai Hivatal (2010): Területi Statisztikai Évkönyv, Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Németh N. – Csíte A. – Kabai G. (2010): A szövetkezeti gyümölcsstermesztés sikere a Völgyességben, A „Helyi Kezdeményezésű Gazdaságfejlesztési Programok Értékelése” című kutatás résztanulmánya, Pannon.Elemző Iroda Kft., Gyulaj.
- Tátrai A. (2003): A folyamati (általános, generikus) benchmarking alkalmazása sikeres ipari SCM módszerek átültetésére élelmiszeripari és mezőgazdasági vállalatok gyakorlatába, EU WORKING PAPERS 1/2003, Budapest, pp. 30-39.
- Villányi L. – Vasa L. (2007): Agrárgazdaságtan, EU agrár-, és környezetpolitika, Debreceni Egyetem Agrár- és Műszaki Tudományok Centruma Agrárgazdasági és Vidékfejlesztési Kar, Debrecen.